

O'ZBEK TILIDA GAP BO'LAKLARINING O'RNI

Arabboyeva Makxfuzaxon Akramjonovna
Andijon davlat pedagogika institute o'qituvchisi
Habibullayeva Madinabonu Orifjon qizi
Andijon davlat pedagogika instituti
O'zbek tili va adbiyoti 3-bosqich talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'zbek tilshunosligi bo'limlaridan biri hisoblangan sintaksisda gap bo'laklarining o'rni haqida fikr yuritiladi va uning qay darajada muhim ekanligi yoritiladi.

Kalit so'zlar: sintaksis, gap, to'ldiruvchi, aniqlovchi, ega, kesim, hol.

Gap bo'laklari gapning uzviy qismi sifatida maydonga kelgan sintaktik kategoriyadir. So'z gapda grammatik-semantik jihatdan mustaqil funktsiya ifodalab (sintezlanib), muayyan so'roqqa javob bo'lib kelgandagina, gap bo'lagi sanaladi. So'zlarning biror bo'lak vazifasida kelishi yoki kela olmasligini gap qurilishining sintaktik qonunlari belgilaydi. Masalan, shoir o'zining ilxomini sevimli xalqdan oladi. (<<S.Uzb.>>) Keying yillarda Sovet Ittifoqining xalqaro miqyosida obro'si nihoyat darajada oshib ketdi. (<<S.Uzb.>>) Birinchi gapda oltita so'z ishtirok etgan bo'lib ularning barchasi mustaqil bo'lak vazifasini bajaradi. Ikkinchi gapda esa o'n bir so'z oltita bo'lak vazifasida qo'llangan.

Gap bo'lagi gapning boshqa bo'laklari bilan o'zaro grammatik bog'langan, uzviy munosabatga kirishgan organik qismidir. Gap bo'lagi bilan gap bo'lagi orasidagi munosabat qism bilan butun orasidagi munosabatdek bo'lib, dialistik xarakterga ega: butunsiz qism, qisimsi butub mavjud bo'lmaydi. (<<Juziylik umumiylikda, umumiylik juziylikda yashaydi>>). (V.I. Lenin.)

Gap bo'laklari mustaqil so'zlar va so'z birikmalari bilan ifodalanadi. Xar qaysi turkum so'zlari gapda ma'lum bir tipik-sintaktik funktsiyada qo'llanadi. Fe'ning kesim, sifatning aniqlovchi, ravishning hol, otning ega, to'ldiruvchi vazifasida kelishi shu xolat bilan izohlanadi. Biroq bundan so'z turkumlari va gap bo'laklari tushunchasi bir xil xodisa ekan degan xulosa kelib chiqmaydi. So'z va so'z birikmalarining mohiyati gap sostavida bajargan vazifasiga qarab belgilanadi¹

Gap bo'laklarining ifodalanish xususiyatlari. Gap bo'laklarining qanday so'z bilan ifodalanganligi-leksik hodisalarning gapda voqealangan (tajallilangan) ko'rinishi. Masalan, bo'laklarning ot yoki fe'ldan ekanligi, leksema yoki frazema

bilan ifodalanganligi ham nutqiy sintaktik qurilishni belgilaydi, biroq lisoniy mohiyatga ta'sir qilmaydi. Bunga, deylik, ot bilan ifodalangan bo'lakni olmosh bilan almashtirish asosida (Nigora maktabga boradi-ega+hol+kesim; U maktabga boradi-ega+hol+kesim) amin bo'lishi mumkin.²

Gaplar odatda so'zlar birkmasidan yoki ayrim so'zdan tashkil topadi. Gap bo'lagi xaqidagi muloxazalar esa bir necha so'zdan tashkil topgan gaplar ustida bo'ladi. Chunki o'shanday gaplardagina bo'laklar to'grisida va ularning sintaktik funksiyalari xaqida fikr yuritilmog'i mumkin. Birdan ortiq so'zlardan tarkib topgan gaplarning yig'iq tipida predikativlik munosabati, yopiq to'rida esa yana boshqa sintaktik munosabatlar ro'yobga chiqadi. Gap bo'laklari ana shunday tipdagi gaplarga oiddir.

Gapning xar bir bo'lagining ma'lum ma'no va shakli bo'ladi. Ular quyidagilae bilan xarakterlanadi: 1) o'zaro sintaktik munosabatga kira oladigan so'zlar yoki so'z birikmalari orqali ifodalanadi; 2) shaxs, kesimlik kelishik affikslari va ko'makchi kabi vositalar bilan birga kelaoladi; 3) ma'lum tartib bilan joylashadi; 4) alohida intonasiyaga ega bo'ladi.

So'z yoki birikmaning gapda biror bo'lak sifatida muayyan vazifani bajarayotgan uning gap komponentlari sirasida qanday o'rinda joylashishiga ham bog'liq. Masalan: Odam qo'y ko'rdi. Qo'y odam ko'rdi. Birinchi gapda odam so'zi-ega, qo'y-to'ldiruvchi; ikkinchi gapda qo'y so'zi-ega, odam to'ldiruvchi. Alohida shaklga ega bo'lmagan xarikki so'zning qaysi gap bo'lagiga mansubligi ularning gap bo'laklariga sirasidagi o'rinlariga bog'liq, bo'lmoqda, har ikki gapda ham birinchi o'rinda kelgan so'z ega, ikkinchi o'rindagisi to'ldiruvchi bo'lib kelmoqda.

Gapda aniqlovchilar ham ana shunday o'rniga ko'ra belgilanadi: aniqlovchi har vaqt aniqlanishdan oldin keladi. Masalan, Men katta uydan chiqdim gapidagi katta so'zi o'zi tobe bo'lgan uydan so'zining bevosita oldida kelib, uning aniqlovchisi bo'lib kelmoqda. Kolxozimizda g'ishtli imorat ko'paydi. Asfalt yo'l juda ham yurishli gaplaridagi g'ishtli va asfalt so'zlari ham tobelovchi bo'lakdan bevosita oldin kelish bilan aniqlovchilik funksiyasini bajaradi. Demak alohida shaklga ega bo'lmagan so'zlarning qanday bo'lak vazifasida kelayotganlari ularning o'rinlashishlariga bog'liq.³

Tobe aloqa tarkibida muayyan sintaktik vaziyatda eng kichik sintaktik shakl gap bo'lagi sanaladi. Muayyan so'z shaklining boshqa so'z shakliga nisbatan xolati uning vaziyati sanaladi. Ayni bir so'z shakli turli turli xil sintaktik vaziyatda turli gap bo'lagi vazifasida kelishi mumkin. Tobe aloqaga kirishayotgan so'z shakllar juftligida tobe qism hokim qism talab etgan vaziyatga keladi. Ko'rinadiki tobe

qismining vaziyati aniq, qismining vaziyati esa noanik bo'ladi Uning qaysi vaziyatda kelayotganligi nutq zanjirining keyingi xalqasida aniqlanadi. Masalan, gap qurilishi a, b, e va boshqa so'z shakllardan tashkil topgan bo'lsin. Agar biz **a** so'z shaklining vaziyatlash **b** so'z shaklining munosabatiga ko'ra belgilasak, **b** so'z shaklining vaziyatini **a** shakliga qarab belgilab bo'lmaydi. Uning vaziyati so'z shaklining munosabatiga ko'ra, o'z navbatida, **s** so'z shaklining munosabati esa **d** shakliga ko'ra belgilanadi.

Gap bo'lagi ham til birligi sifatida shakl ba mazmun qarama-qarshiligi va birligidan tashkil topgan murakkab qurilmadir⁴

Xulosa qilib aytsak, Gapda biror javob bo'lgan va o'zaro tobe bog'langan so'z yoki so'z birikmasi gap bo'lagi deb ataladi. Gap bo'laklarini belgilashda asosiy xususiyat ular orasidagi sintaktik aloqadir. So'zlarga so'roq berish, ularning qaysi turkumga mansubligi, gap Ichida joylashish tartibi, qanday qo'shimchalar olishi tom ma'noda gap bo'laklarining turini belgilashda asos bo'la olmaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. G'.Abdurahmonov, A. Sulaymonov, H. Xoliyorov, J. Omonturdiyev, „Hozirgi o'zbek adabiy tili“ Toshkent, „O'qituvchi“-1979.

2. R.R. Sayfullayeva, B.R. Mengliyev, G.H. Boqiyeva, M.M. Qurbonova, Z.Q. Yunusova, M. Q. Abuzalova, „Hozirgi o'zbek adabiy tili“ Toshkent -2010.

3. Turkiston SSR fanlar akademiyasi Pushkin nomidagi til va adabiyot instituti „Hozirgi o'zbek adabiy tili“ O'zbekiston SSR „Fan“ nashriyoti Toshkent. 1966.

4. N. Mahmudov, A. Nurmanov. „o'zbek tilining nazariy grammatikasi. Toshkent „o'qituvchi“ 1995.